

LUG`AT BILAN ISHLASH JARAYONIDA SO`Z BOYLIGINI OSHIRISH MASALASI

Azizova Dilshoda Ne`matillo qizi

+998999892152

Annotatsiya: Ona tili ta'limi jarayonida o`quvchilarning so`z boyligini oshirishda lug`at turlarining ahamiyati, lug`at bilan ishlashda o`quvchilarning ko`nikma, malakalarini shakllantirishga doir tavsiyalar berilgan.

Kalit so`zlar: *Lug`at, imlo lug`at, izohli lug`at, lug`at tarkibi, dunyoqarash, so`z boyligi.*

O`quvchilar so`z boyligini, dunyoqarashi, tafakkuri va kreativligini oshirishning eng samarali usullaridan biri ularning lug`at boyligini oshirish. Lug`at bilan ishlash orqali o`quvchilarning nutq madaniyati shakllanadi, og`zaki va yozma nutq savodxonligi oshiriladi. So`z tilning eng kichik ma`noli qismi. Tildagi barcha so`zlar va iboralar shu tilning lug`at boyligini tashkil etadi. Leksikologiya o`zbek tilining lug`at tarkibini o`rganadigan tilshunoslik bo`limidir. Leksikologiyada lug`at tarkibidagi so`zlarning ma`nolari, qo`llanilishi, boyib borishi, ba`zi so`zlarning is`temoldan chiqib ketishi, o`z va ko`chma ma`nolarda qo`llanilishi, ma`no ko`chish hodisalarini o`rganiladi. So`z aniq narsalarni ham, mavxum tushunchalarni ham ifodalaydi. Har qanday nutq grammatik jihatdan shakllangan, o`zaro bog`langan so`z va so`z birikmalarining ma`lum tartibda joylashuvidan hosil bo`ladi. O`quvchilarning lug`ati qancha boy bo`lsa uning nutqi ham shunchalik boy bo`ladi, o`z fikrini aniq, ravon va ifodali bayon eta oladi. Shuning uchun o`quvchi lug`atining boyligi, harakatchanligi, rang-barangligi metodikada nutq ostirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tilning lug`at tarkibi bevosita jamiyat taraqqiyoti bilan bog`liq bo`lib juda tez suratlarda o`zgarib, rivojlanib, boyib boradida. Har bir insonning o`z lug`at boyligi mavjud. Inson lug`atining boyib borishi bevosita jamiyat bilan bog`liq tarzda rivojlanib boradi. Lug`ati boy insonning nutqi ravon, ifodali, tafakkuri keng bo`ladi. Hozirgi o`zbek adabiy tili juda katta lug`at boyligiga ega. Besh tomlik “O`zbek tilining izohli lug`ati” 2006-2008 yillarda chop etilgan bo`lib, 2020-yil 80000dan ortiq so`z va so`z birikmalarini o`z ichiga olgan holda qayta nashr etildi. Bular umumiy qo`llaniladiganlari, bundan tashqari sinonimlar, antonimlar, turli hil terminologik lug`atlar, frazeologik lug`atlarni ham oladigan bo`lsak o`zbek tilining lug`at imkoniyatlar yanada kengayadi. So`zlarning to`g`ri yozilishini ko`rsatuvchi lug`atga **imlo lug`ati** deyiladi. Imlo lug`ati o`quvchilarga so`zlarni to`g`ri yozilishini o`rgatib boradi. Tildagi barcha so`zlarning qanday ma`nolarni anglatishini o`rgatuvchi lug`at turi esa **izohli lug`at** hisoblanadi. Bir tildagi so`z ikkinchi tilda qanday so`zga teng kelishini ko`rsatuvchi lug`at **tarjima lug`at** sanaladi. Omonulla Madayev ta`kidlaganidek “Til millatning ma`naviy boyligi, g`ururidir. Ajdodlarda avlodlarga o`tib kelayotgan bebaho boylikning vorislari sifatida tilimizni asrab-avaylashimiz kerak. So`z ishlatishda o`ta sinchikov, talabchan bo`lishimiz kerak”ligi naqadar haqiqat. Bu jarayonda o`qituvchilarning o`rni beqiyos. Metodika lug`at ishlarini yaxshilash, tartibga solish, uning asosiy yo`nalishlarini belgilash, o`quvchilar lug`atini boyitish jarayonini boshqarish yo`llarini ishlab chiqadi.

Safo Matchonov, Karima Qosimovalarning "Ona tili o'qitish metodikasi" kitobida maktabda lug'at ustida ishlash metodikasi 4 yo'nalishda ish olib boradi;

1. O'quvchilar lug'atini boyitish. O'qituvchilarga so'zlarning ma'nolarini tushuntirish orqali har kuni 8-10 ta so'z bilan, jumladan, ona tili darsida 4-6 so'z bilan lug'atini boyitishni ko'zda tutadi.

2. O'quvchilar lug'atiga aniqlik kiritish: a) o'qituvchilar ma'nosini yaxshi bilmaydigan so'zlar ma'nosini izohlash orqali;

b) kinoyali, ko'p ma'noli so'z ma'nolarini izohlash orqali;

v) sinonim so'zlarning ma'no o'ttenkalarini izohlash orqali;

g) iboralarning ma'nosini izohlash orqali;

3. Lug'atni faollashtirish, o'quvchilar nutq jarayonida kam qo'llaydigan so'zlarni diologlar, suhbat uyushtirish, bayon, inshoda ishlatish orqali faollashtirish.

4. Adabiy tilda ishlatilmaydigan so'zlarni o'quvchilar lug'atidan chiqarib yuborish. Bunday so'zlar o'quvchilarning nutqiga tevarak-atrofdagi insonlar ta'sirida o'rnashib qolgan jargon, argo va shevaga xos so'zlar kiradi.

Dars jarayonida o'quvchilar adabiy til me'yorlarini o'zlashtirgach, shevaga xos so'zlar, jargonlar o'rniga adabiy tildagi so'zlardan foydalana boshlaydi. O'quvchilarning nutqi turli yo'llar bilan boyib boriladi:

1. Tevarak atrofnii kuzatish, insonlar bilan muloqotga kirishish, tabiat qo'ynida sayohat qilish va mehnat qilish jarayonlarida o'quvchilarda yangi so'zlarni, ularning ma'nolarini o'zi uchun kashf etadi;

2. Badiiy asarlar o'quvchilarni nafaqat lug'at boyligini balki nutq madaniyati, tafakkuri, fikrlash qobiliyatini ham o'stirib boradi. Ayniqsa, adabiyot darslarida o'quvchilar juda ko'p shoir va yozuvchilarning asarlari bilan tanishib boradi bu jarayonda o'quvchilar tarixiy va arxaik so'zlarni, ko'p ma'noli so'zlarni, iboralarni bilib oladi. Obrazli taffakkur qilish qobiliyatiga ega bo'ladi.

3. Gazeta, jurnal va ilmiy adabiyotlar o'qish orqali o'quvchilarning lug'at boyligi ortib, nutqi ravon va fikri teranlashadi

4. Radio va kinofilm, televideniya ko'rsatuvlari ham o'quvchilar lug'atini o'stirishda samarali vositalardan biridir. Bular vositasida o'quvchilarning adabiy tildagi ko'nikma va malakalari ortib boradi.

5. Dars davomidagi mashqlar, matnlar ustida ishlash jarayonida o'quvchilar lug'ati boyib boradi. O'quvchilar lug'atini boyitishning eng samarali usullaridan biri hisoblanadi. Dars jarayonida o'quvchilar yangi so'zlarning ma'nolarini o'zi uchun kashf qiladi.

6. Turli xil izohli lug'at, terminologik, imlo, frazeologik lug'atlar bilan ishlash orqali ham o'quvchilarning so'z boyligi ortib, boyib boradi.

Ona tili ta'limida nutq o'stirishning asosiy sharti o'quvchilarda lug'at bilan ishlash ko'nikma va malakalarini shakllantirish hisoblanadi. Dars jarayonlarida o'quvchi ma'nosini tushunmagan so'zlarni o'qituvchi yordamida izohlab, tushuntirib boriladi. Tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlarning ma'nodoshlarini topish, qarama-qarshi ma'noli so'zlarni keltirish orqali tushuntirib boriladi. Lekin bu jarayonlar ko'p vaqt talab etmasligi lozim. Mavzuni tushuntirish jarayonida ma'nosi tushunarsiz so'zlar izohlab o'tiladi. Fikrlar til vositasida

amalga oshiriladi, shuning uchun tildagi so'zlarning ma'no nozikliklaridan o'z o'rnida foydalanishni bilishi lozim. Ona tilining boy imkoniyatlaridan foydalangan holda. O'z fikrlarini og'zaki va yozma shaklda to'g'ri, ravon va tushunarli ifodalay olishi lozim. Buning uchun ona tili darslarida lug'at ustida ishlashga ko'proq ahamiyat qaratilishi lozim. O'quvchilarning lug'at boyligini oshirishdan asosiy maqsad zarur o'rinlarda ulardan unumli va samarali foydalanish, o'zgalar nutqini oson anglab olish, nutqning ta'sirchanligini oshirishdan iborat.

Maktab ta'limi jarayonida ona tili darslarini mazmunli va samarali tashkil etishning asosiy vositasi darslik va lug'atlar hisoblanadi. O'quvchilarning tafakkuri, ijodkorligi va nutq boyligini o'stirishning birlamchi omili lug'atlar ustida ishlashdir. Lug'atlar o'quvchi yoshlarning ijodiy tafakkuri, dunyoqarashi va tafakkur mahsulini og'zaki va yozma shakllarda aniq va ravon ifodalashga olib keladigan so'z xazinasini vujudga keltiradi.

Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda ta'limning har bir bosqichi uchun maxsus lug'atlar yaratilgan bo'lib, hatto rus maktablari uchun ham talaygina o'quv lug'atlari yaratilgan. Ammo o'zbek maktablari uchun faqatgina "Imlo lug'ati" bor. Maktablari uchun maxsus: izohli lug'at, terminologik lug'at, shakldosh so'zlar lug'ati, ma'nodosh so'zlar lug'ati, frazeologik lug'at, antonimlar lug'ati, arxaik so'zlar lug'ati, qomusiy lug'atlar yaratish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Dars jarayoni uchun kerakli lug'atlar yaratilmas ekan, o'quvchi fikrlash salohiyatini rivojlantirish mumkin emas. Maxsus lug'atlarsiz darsliklar o'z vazifasini to'laqonli bajara olmaydi. Bu esa o'rta ta'lim uchun lug'atlar yaratishni taqozo qiladi.

Ona tili darslarida so'zlarning ma'nolari o'qituvchi tomonidan o'quvchilarga quyidagicha tanishtirib boriladi.

1. O'quvchilar uchun notanish bo'lgan so'zlar va iboralarning ma'nolarini tushuntirish orqali. Bunda o'quvchilar dars jarayonida birinchi marta so'zlar, so'z birikmasi va iboralarni uchratgan bo'lishi mumkin va bu so'zlarning ma'nolari o'quvchilar uchun yangilik bo'lishi mumkin. Masalan, 5 sinf "Ona tili" darsligida strategiya (boshqaruvni to'g'ri va istiqbolli rejalashtirish san'ati), suveren (mustaqil oliy hokimiyat), iztirob (ruhan ezilish, siqilish holati, ruhiy azob), sohibqiron (qudratli hukmdor, jahongir unvoni yoki qiron egasi), zamonaviy (hozirgi zamon talablariga javob beradigan), suiiste'mol (noo'rin. Noto'g'ri ishlatish, o'z manfaati uchun foydalanish), izhor (bildirmoq, ifodalamoq, zuhr etish, maqsadini oshkor qilmoq), izquvar (izchi) kabi so'zlarga duch kelishadi. Bunday so'zlar o'quvchilar uchun yangilik hisoblanadi. Bu so'zlarni o'quvchi avval eshitgan bo'lsa ham qanday ma'no ifodalashini bilmaydi. Shuning uchun bunday so'zlarning ma'nosini tushuntirish jarayonida ma'nodoshlarini keltirish, zid ma'noli so'zlarni misol keltirish, so'z birikmasi va gaplar tuzish orqali so'zlarning ma'nolar o'quvchilarga tushuntirib boriladi va bu jarayonda o'zbek tilining izohli lug'atlarida foydalanish yaxshi samara beradi va o'quvchilarning lug'at boyligini kengaytirib boriladi.

2. O'quvchilarni fonetik o'zgarishlar natijasida hosil bo'lgan yangi so'zlarning ma'nolari bilan tanishtirish. O'quvchilar uchun so'zlarni asos va morfemalarga ajratish qiyinchilik tug'dirishi tabiiy. Fonetik hodisalarni o'rganish jarayonida o'quvchilarda so'zlarni asos va morfemalarga ajratish malakasi shakllanadi va yangi so'zlarni hosil qilish

orqali o'quvchilar lug'ati birmuncha boyib boradi. Fonetik hodisalarni o'rganishni 5 sinf darsligida ko'p uchratishimiz mumkin.

Tovush tushishi hodisasi: *sust-ay / susay, past-ay / pasay, qorin-im / qornim, ko'ngil-im / ko'nglim, o'yin-a / o'yna, qayir-il / qayril, yig'i-la / yig'la, buyur-uq / buyruq; ikki-ala / ikkala, olti-ovlon / oltovlon, yeti-ov / yettov; men-niki / meniki, sen-ni / sening, singil-ing / singling*

Tovush orttirilishi hodisasi: *isi-q / issiq, achi-q / achchiq, shu-day / shunday, bu-ga / bunga, u-da / unga, shu-dek / shundek, de-il / deyil, mavqe-im / mavqeyim, obro'-ing / obro'ying*

Tovush almashishi hodisasi:

a - o: ishla-v / ishlov, sina-v / sinov, qayna-q / qaynoq, suva-q / suvoq;

o - a: ong-la / angla, son-a / sana, yosh-a / yasha;

i - u: o'qi-vchi / o'quvchi, to'qi-vchi / to'quvchi, sovi-q / sovuq

q - g: buloq-i / bulog'i, quduq-i / qudug'i, qadoq-i / qadog'i;

k - g: bilak-i / bilagi, tilak-ing / tilaging,

Fonetik hodisalarni chuqur o'rganish o'quvchilarning imlo savodxonligini oshirib boradi. Asosga turli affiks morfemalarning qo'shilishi natijasiga ro'y beradigan o'zgarishlarni anglab olish o'quvchining ziyrakligini oshiradi qolaversa imlo lug'atining ham boyib borishiga hizmat qiladi. Yetakchi va ko'makchi morfemalar haqida bilimga ega bo'lish o'quvchilarning so'z boyligini oshiradi va asos va morfema o'rtasidagi chegarani ilg'ab olishga ko'maklashadi.

XULOSA.

Xulosa qilib aytganda, ona tili ta'limidan ko'zlangan asosiy maqsad o'quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirish ekan, albatta bu jarayonni lug'atlarsiz amalga oshirib bo'lmaydi. Lug'atlar bilan ishlash o'quvchi so'z boyligini, tafakkuri va dunyoqarashini, ijodiy fikrlash qobiliyatini oshirib boradi. Ona tili darslarini maxsus lug'at kitoblarisiz tashkil etgan o'qituvchi dars jarayonidan ko'zlangan maqsadiga erisha olmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karima Qosimova, Safo Matchonov, Xolida G'ulomova, Sharoat Yo'ldasheva, Sharofjon Sariyev "Lug'at ustida ishlash metodikasi"
2. H. Ne'matov, A. G'ulomov, T. Ziyodova " Hozirgi o'zbek adabiy tilini o'rganishda o'quvchilar so'z boyligini oshirish" Toshkent-2002
3. A. Hojiyev, A. Nurmonov, S. Zaynobiddinov, K. Kokren, M. Saidxonov, A. Sobirov, D. Qur'onov "Hozirgi o'zbek tili faol so'zlar izohli lug'ati" Toshkent-2001